

Kõnelda ajaloost – partneritena

Milvi Martina Piir

Siinne kirjutis on temaatiliseks järjeks minu 2010. aastal Ariadne Lõngas ilmunud artiklile „Sooperspektiiv ajalooõpikutes: metodoloogilisi tähelepanekuid“ (Piir 2010). Selles koondasin ja analüüsisin eri uurimustes esitatud soovitusi ja ettepanekuid sooperspektiivi tasakaalustamiseks ajaloo õppematerjalides. Kireva ja laialipillatud ainese käsitlemiseks lõin toona kolmeastmelise taksonoomia: esmalt eraldasin materjali hulgast petlikult lihtsad, kuid vähetõhusad üksikmeetodid, seejärel need, mille kasutusele võtmine nõuaks loimitud metoodikat, ning viimaks ettepanekud, mille rakendamine eeldaks põhjalikku refleksiooni ajalooõpetuse diskursuse paradigmaatiliste aluste üle. Siinses artiklis arendan edasi viimast, metodoloogilist aspekti, kuid suunan selle märksa avaramatele mõtestamisväljadele, otsimaks seda, mis aitaks meil – praegusel juhul sooperspektiivi juhtlõnga järgides – kõnelda ajaloost koostööpartnerite ja ligimestena.

Lähtekohad

Enne sisulise arutelu juurde asumist peatun mõningatel kirjutise seisukohalt tähtsatel momentidel. Ennekõike on oluline määrata diskursiivne fookus kui väärtusi kandev platvorm ning ühtlasi positsioneerida see võimalike alternatiivide suhtes. Üsna hõlbus on eristada akadeemilist ja üldhariduskooli didaktilist diskursust, kumbki oma ühiskondlike ja individuaalsete funktsioonide, eesmärkide, süüvumusastme, mõtestamisviiside, keelekasutuse, meetodite, väljendusvahendite jm spetsiifikaga (pikem analüüs Piir 2017). Mõistagi pole siin tegemist äärmuste või vastanditega, sest ka ühisosa on vaieldamatu. Nii tuginevad kooli õppeained vastavate akadeemiliste teadusalade tulemustele, samas kui iga akadeemiline distsipliin on omakorda huvitatud enese tutvustamisest ning seeläbi enesele järelkasvu loomisest.

Nii lisandub kahele nimetatule kolmas, avalikkusele suunatud diskursus: ajakirjanduslikel, (üld)harivatel, meelelahutuslikel jms eesmärkidel toimuv kõne ajaloost. Lühiduse huvides sobib seda nimetada ka ajaloo populariseerimiseks. Sellele vastav diskursuseosa toetub akadeemilise ajaloo uurimise käigus loodud teadmiste, kuid eristub sellest väiksema mõtestamissügavuse poolest; hariv aspekt lähendab seda koolide ajalooõpetusele, kuid erinevuseks on õppeprotsessile omase järjepidevuse ja süsteemsuse puudumine.

Niisugune diskursiivse raskuspunkti asetus lähtub suurel määral siinkirjutaja positsioonist ajaloo õppematerjalide autorina: põimunud on ajalooõpetaja ja akadeemilise ajaloolase roll. Ajalooõpikute autor, nagu ka ajaloost kirjutav teadusajakirjanik, lähtub oma töös ajalooteaduse uurimistulemustest, omades ise teadusmetodoloogilist kompetentsi koos erialase metoodilise kogemusega. Samas tuleb tal arvestada mitmete pedagoogiliste muutujatega, nagu sihtrühma (avalikkuse, kooliõpilaste) arenguja/või kognitiivpsühholoogiline valmisolek,

väärtushoiakute problemaatika, mis akadeemilise uurija jaoks ei pruugi olla tähtsad. Nimeetatud aspektid on populariseerival kirjutajal ja õpetajal ühised, kuid erinevalt õpetajast puudub kirjutajal vahetu kontakt õpilastega ja seeläbi ka tagasiside saamise võimalus. Kui sihtrühm on laiem avalikkus, jääb populariseeriv kontakt lisaks juhuslikuks ja süsteemituks.

Otsustava tähtsusega on siinkohal metodoloogia mõiste: maailmavaatelistel printsiipide üle arutlemine, põhimõtteliste väärtusotsustuste tegemine ja põhjendamine (Gadamer 1990; Creswell 1998; Chalmers 2001; Opp 2005), seda eeskätt ajaloost kõnelemise kui väärtusi kandva protsessi kontekstis. Tähistan selle mõistega filosoofilist, metatasandi vaadet ajaloodidaktikas arendatavatele meetodikatele, samuti aja ja minevikuga seotud tunnetusviisidele ja tähendusloomele, ühtlasi püüdlen järjekindlalt väärtusrefleksiooni (Creswell 2003; Silverman 2011; Howell 2013) suunas. Näen metodoloogia ülesandena kirjeldada ja mõista ajaloo populariseeriva diskursuse (samuti kitsamalt ajaloodidaktika) väljakujunenud praktikast tulenevaid hüvesid ja küsitavusi, esitada ajaloost kõnelemise kohta olemuslikke (*mis?*), tunnetuslikke (*kuidas?*) ja väärtusalaseid (*miks?*) küsimusi ning integreerida need terviksüsteemiks.

Tõsi, ajaloodidaktika (nagu laiemalt ajaloo-kirjutuse) ajaloos pole sedalaadi küsimuste alati võrdväärset tähelepanu pööratud. Mõningate vaatepunktide eiramine ei pruukinud olla teadlik tegevus, küll aga eeldab nende märkamise ja diskursusesse liitmine teadlikku otsust. Seega saab siinse artikli teemast lähtudes esitada näiteks järgmisi metodoloogilisi küsimusi. Mis eesmärgi taotletakse sooperspektiivi esiletõomise või eiramisega ajaloost kõneldes või seda koolitunnis õpetades? Kuidas või kelle poolt on need eesmärgid kehtestatud? Missugustest vaatenurkadest on üldse võimalik ajaloo kontekstis sooperspektiivi käsitleda ning miks ja kuidas on valitud just kasutusel olev vaatenurk (või on see hoopis valimata jäetud)? Kuidas

põhjendatakse koolis sooperspektiivi teadvustamiseks kasutatavaid tegevusi (meetodikaid) ja kas need vastavad taotletavatele õpitulemustele? Milline on ühiskonna huvirühmade või kooliõpilaste tagasiside sooperspektiivi teemale? Mil viisil mõjutab see inimeste hoiakuid ja ajaloo-teadvust? Kas viimased aitavad kaasa ühiskonna sidususele, on korrelatsioonis koolis püstitatud õpitulemustega? Piltlikult öeldes: kui praeguse teema raames oleks meetodika küsimuseks „Kuidas esitada ajalooliselt autentseid sooperspektiive?“, siis metodoloogia küsib „Kuidas märgata ja käsitleda soolisuse ajaloolist tingitust tänapäeva kõnetavas retrooperspektiivis?“.

Probleemiseade

Sooperspektiivi uurimisele kooli ajaloodiskursuse kontekstis on Eestis pühendatud kaks küllaltki ulatuslikku uurimust (Mikk 2002; Aavik 2010), mille järeldusi saab laiendada populariseerivale ajaloodiskursusele üldisemalt. Esile on toodud sugude ebavõrdset esindatust, sugupoolte järjekindlat ja süsteemset kujutamist stereotüüpsetes tegevustes ning olukordades, mis paratamatult toodab hierarhilisust (meeste tegevuste olulisust ja eesrindlikkust rõhutatakse lisaks naiste tegevuste tähtsusetuse kaudu). Välja on pakutud hulk soovitusi, kuidas seda tasakaalustamatust vähendada ja sugupooli teineteise suhtes võrdväärse(ma)na kujutada. Olen oma varasemas arutluses (Piir 2010) osutanud, et suur osa neist soovitatud abinõudest kipub jääma pinnapealseks. Ajaloolase ja kasvatusteadlase pilgu jaoks pole enamik neist kuigi hästi rakendatavad, samuti ei too nad populaarsesse diskursusesse uut kvaliteeti.

Siiski leidub eelnimetatud abinõude seas mitu sisuliselt potentsiaalset ideed, mis eristuvad teistest väärtuspõhise käsitlusviisi poolest. Kõigepealt suhtutakse kriitiliselt poliitilise ja militaarajaloo ebaproportsionaalsesse domineerimisse kõikide muude inimtegevuse valdkondade üle. Eriti alaesindatud on töötamise,

hariduse omandamise, perekonna ja teiste inimeste eest hoolitsemisega seotud teemad, mida tavatsetakse pidada naisspetsiifiliseks. Teiseks vastustatakse ka avaliku ja võimusefääri (poliitika, halduse, majanduse, institutsionaliseeritud religiooni ja kultuuri jms) domineerimist eraelulise ja/või individuaalse käsitlusviisi üle. Siin tulevad kõne alla niisugused ajaloovaldkonnad, mille kaasamine võimaldaks näidata mõlema sfääri seotust ja läbipõimitust. Kolmandaks soovitatakse kujutada sugupoolte elu ja tegevuse varieeruvust eri maades, kultuurides, seisustes, rahvustes, ajalooperioodidel ja elukeskkondades, vältimaks stereotüüpseid ja vaesestavaid ettekujutusi alati ja kõikjal ühesugustest (nn traditsioonilistest) meeste ja naiste rollidest (Piir 2010, 146–147).

Need potentsiaalselt viljakad võimalused sooperspektiivi tasakaalustamiseks esitavad väljakutse diskursiivsele paradigmat. Esile kerkivad küsimused on eelkõige väärtuspõhised ja kompavad ajaloost kõnelemise harjumuspäraseid, sageli teadvustamata malle. Õigupoolest on üldpilt isegi komplitseeritum. Diskursusele iseloomulik tasakaalustamatus meessoos kasuks haakub omakorda poliitilise ja sõjalise eliidi perspektiiviga, millele mõnevõrra spetsiifilisemalt liitub rahvusriigi perspektiiv. Kõik need kolm kategooriat – klass, rahvas, sugu – võimendavad, põlistavad ja legitimeerivad vastastikku üksteise positsioone. Selline kolmekordselt kallutatud perspektiiv ignoreerib suuremal või vähemal määral naiste, eliidi hulka mittekuulvate meeste ning teiste rahvaste ja kultuuride ajaloolist kogemust ning saavutusi. Seega, kui otsime võimalusi, kuidas muuta ajalookõne võrdväärsemaks, kaasavamaks ja humaansemaks, tuleb neid lõikuvaid perspektiive käsitleda koostoimelisena. Kuid milles täpsemalt peaks see muutus seisnema? Järgnevalt pakun välja mõned sammud, mis peaksid mõttemuutuse saavutamisele kaasa aitama.

1. samm: väärtuspositsiooni seadmine

Kõigepealt tekib küsimus konkreetse(te)st väärtus(t)est, millele kaasav, diskrimineerimisest hoiduv ajaloonägemus võiks tugineda. Enam kui kümme aastat ajaloodidaktiku tööd on mu veendumust selgelt piiritletud väärtuspositsiooni vajalikkuses üksnes kinnistanud. Sotsiaalsete olenditena omavad inimesed mitmesuguseid ideid ja vaimseid hoiakuid. Sageli toimivad need vaikimisi, ilma et neist teadlikud oldaks või nende üle reflekteeritaks. Seega on esmalt vaja neid hoiakuid teadvustada ja seejärel lähemalt uurida. Küsimus pole ühe õige vaatepunkti kokkuleppimises, vaid, vastupidi, õigete paljususes. Populariseeriva ajalookirjutuse praktikas tuleb iseäranis selgelt esile, et pluralistlikus ja eklektilises maailmas ei piisa eeldatavast kuulumisest mingisse traditsiooni. Esiteks on see kuuluvus hajuv, sest sünnipärane, kodakondsuslik, rahvuslik, usuline vm kuuluvus ei too automaatselt kaasa kindla rühma väärtuste aktsepteerimist. Teiseks pole traditsioonid ise sisemiselt ühtsed. Spetsiifilisemalt ilmneb sama probleem ka ajalooõpetuses: ajaloo ainekava põhjal on erinevatelt väärtuspositsioonidelt võimalik komponeerida täiesti erinevaid narratiive. Iseenesest on niisugune paljusus igati tervitatav, kuid ülevaatlikkuse huvides ei teeks paha, kui üksikjuhtudel (kooliõpik, aimateos, dokumentaalfilm, näituse väljapanek jms) reflekteeritaks sissejuhatavalt nende konkreetsete väärtuste üle, millest lähtudes teoses või väljapanekus ajalugu esitatakse.

Naaseme nüüd eespool tõstatatud küsimuse juurde: mis võiks olla see väärtusbaas, millest lähtudes haaraks populaarne ajaloodiskursus peale kallutamata sooperspektiivi ka teisi alaesindatud, ent elulisi perspektiive ning lõimiks need ajalookäsitlusi lugevale või ajalugu õppivale inimesele samastumis- ja suhestumisvõimalusi pakkuvaks tervikuks? Minu arvamus on, et väärtuskontseptsiooni keskmes peaks seisma

inimlikkus (humaansus), ning seda kolmest vastastikku täiendavast aspektist lähtudes.

Esiteks peab see sisaldama *respekti minevikus elanud inimeste vastu*. See tähendab nende kohtlemist viisil, mille osaliseks me ise sooviksime saada. Profaanse kujutluse korral võidakse kergesti eeldada, et minevikus elanud inimesed mõtlesid nagu meie, ent kandsid veidraid rõivaid ja tegid tobedaid asju, olid vähem intelligentsed ja moraalselt alaväärtuslikud (Barton 1996; Ashby, Lee 1997). Selline mõtteviis eeldab, et aruka käitumise kriteeriumid asuvad tänapäevas ning mineviku kummalised ettevõtmised ja tavad annavad tunnistust toonaste inimeste tagurlikkusest, võimetusest või rumalusest. Sooperspektiivi kontekstis tähendab see, et ajalooliselt kujunenud sugudevahelised suhted võidakse eelarvamuslikult lukustada üksnes minevikku, nägemata nende edasielamist ja toimimist ka tänapäeva inimeste suhtemustrites ning ühiskondlikes hoiakutes. Tegelikult varitseb kirjeldatud eksimisevõimalus ka vastasuunas: niisama ettevaatamatu on peegeldada tänapäeva arusaamu (nt perekonnavormide, seksuaalkäitumise jms kohta) tagasi minevikku, mis kindlasti takistab ajalooliste tingimuste ja suhtemustrite nägemist. Joan Kelly ja Natalie Zemon Davise klassikalised kirjutised pakuvad siin häid näiteid (Kelly 2002, 104–123; Davies 2009, 102–119).

Teiseks eeldab humaansus kui põhiväärtus, et diskursuses keskendutakse *inimese vaimsele ja eetilisele kasvamisele* (Piaget 2007, 305). Siinkohal peaksime lähtuma eeldusest, et potentsiaalselt me teame praegu rohkem, kui teati varem; oleme haritumad; peame oluliseks teistsuguseid asju, tõesid, käitumismalle; näime küpsemad, tasakaalukamad, rahumeelsemad, teistega arvestavamad jne. Esmapilgul võib siin hoomata teatavat vastuolu eelmise punktiga, kuid hooliva suhtumise korral lisab selline häälestus diskursusesse avatust ja mitmekesisust ning tugevdab selle üldinimlikku eetost. Kasvamise ja eetilise arengu idee kaasamine

diskursusesse võimaldab allasurutud ja tõrjutud rühmade kogemust kirjeldades ilmestada ajaloolist muutumist kui omaette fenomeni. On üldteada, et oma kasulikkust tõendanud ajalooliste traditsioonide kõrval leidub küllalt neidki, mis pole tänapäeval alalhoidmist väärt. Esmajoones käib see just privileegideta rühmade ajaloolise tõrjutuse kohta. Seega peaksime võrdväärse delikaatsusega lähenema nii inimloomuse püsivuse kui ka muutumise ilmingutele ajaloolises protsessis, hoolimata sellest, et objektiivses mõttes võivad mõlemasuunalised väited jääda tõestamatuks.

Kolmandaks tuleb inimlikkuse printsiipi silmas pidada ka ajalookõne adressaatide, st tänapäeva inimeste puhul. Semiootilises plaanis tähendab see *lähtumist vastuvõtukontekstist* ehk asumist sõnumi saaja (lugeja, televaataja, muuseumikülastaja, õpilase) positsioonile, arvestamist nende teadvuse, huvide ja emotsioonidega. See peaks olema prioriteet sõnumi saatja (lektori, ajakirjaniku, muuseumitöötaja, õpetaja) ning veelgi enam varjatud võimudiskursuse ees, mille agentidena toimivad noodsamad sõnumite vahendajad. Taas ilmneb see vastuoksus kõige selgemalt kooli ajaloodiskursuses. Tõepoolest, kuivõrd – ja miks üldse? – peaksid õpilased (või ka feminiseerunud õpetajaskond), kelle isiklik kogemus poliitilise, sõjalise, finantsilise vm laadi võimu poole pürgimisel on napp või olematu, tundma end kõnetatuna ajaloo ainesisus domineerivate võimutaotluste poolt?

2. samm: metodoloogilised printsiibid

Väärtuspositsiooni seadmine on kasulik üsna mitmes mõttes. See toob esile hoiakud, mida omame, ideed, mida järgime, ning osutab sellele, mida saab kehtivatest normidest järeldada soovitava olukorra kohta. Nii saame liikuda järgmisse etappi, milleks on küsimus populariseeriva diskursuse metodoloogilistest alusprintsiipidest rõhuasetusega (ehkki mitte ainult)

sooperspektiivil. Järgnevalt esitan need printsiibid rinnastatud kujul vastandatuna prevaleeriva, ülekaalukalt poliitilis-rahvusliku lähene-misviisi vaikeväärtustele (vt kriitikat nt Undusk 1997; Kaljundi, Plath 2017).

Konflikt *versus* informatsioon

Poliitilis-militaarses diskursuses moodustavad sõdadeks valmistumine, nende põhjenda-mine ja õigustamine, sõdade strateegiad, käik, tulemused ja tagajärjed ülekaaluka osa ajaloo esiletõstetud sisust. Laiemalt puudutab küsi-mus ajaloolises inimkogemuses aset leidnud vägivalla, diskrimineerimise ja rahvaste (kul-tuuride, kogukondade) konfliktse vastanduse kujutamist humaansuse (inimlikkuse, respekti, vaimse ja eetilise kasvamise, inimese subjekt-suse jms) kui põhiväärtuse kontekstis.

Keskne mõiste on heroiseerimine, selle viis ja määr, millega käsitletakse ideid, sündmusi ja/või isikuid. „Valdavalt on ajaloo jooksul maailma valitsenud elukutselised sõdurid, kes enda arvates tegutsesid kõige üllamal tööalal“ (Zeldin 2001, 290). Heroiseerimise negatiiv-seima külje moodustab vastaspoole vihkamine, tema kujutamine eksinu, valeliku, ülekohtuse, süüdiolava ja/või põlgusväärse. Vastase hävi-tamist või allasurumist põhjendatakse mit-mekesiste, osalt religioossete argumentidega (püha sõda, püha liit, igavene rahu, jumala tahe, üllas tegu, au kaitsmine, õigluse jalule-seadmine, ülekohtu heastamine, traditsioon, huvid, patriotism, kättemaks jms), mille ühine eesmärk on tema objektistamine ja dehumaniseerimine. Ainult seeläbi on võimalik seletada julmuse, mida on vastaste kallal korda saade-tud, muu hulgas haritud ja kultuursete inimeste poolt (Ruus 2009, 132).

Zeldini (2001, 261, 295–296) järgi on lahendus vaikuse katkestamine vastaste vahel. See tähendab esmajärjekorras omavahelise kontakti taastamist või tugevdamist, nii et informatsioon saaks vabalt liikuda. Suhtlemist,

isegi kui see mingis etapis näib ebarahuldav või puudulik, tuleb kindlasti eelistada ignoreeri-misele, kuna see aitab üle saada vastastikusest kurtusest ja teadmatusest, võimaldab tekkida ka muudel tunnetel peale viha ja põlguse ning näitab, et konflikti ei pea tingimata mõistma kui maailmakorra orgaanilist osa. Kui vastan-damise asemel keskenduda maailma terviklik-kusele ja sidususele, omandab senisest märksa olulisema rolli näiteks ennetus (katastroofid, haigused, kuritegevus jms) ja traditsionalismi kriitika (naiste ja laste õigused, mitmesugu-sed allasurutud vähemused, aga ka muude elusolendite kohtlemine, keskkonnakaitse jms). Sellega käib kaasas kangelase tähenduse ümberdefineerimine: vallutaja asemel innus-taja, julgustaja, abistaja. Samuti võimaldab see loobuda erinevuste liigest rõhutamisest ning keskenduda ühisosa otsimisele. Integreerituse ja sidustatuse kaudu näitame, et dialoogipart-nerite mõju on vastastikune, selle asemel et liikuda ainult ühes suunas. Koos teadmistega suureneb ka uudishimu.

Pole raske kujutleda, kui palju võrdvää-rsem ja harmoonilisem võiks sel juhul olla ka soodiskursus. Poliitiliselt ja sõjaajaloolt ümber suunatud tähelepanu tunnustab inimese loo-muomast võimet ületada kasvades ja arenedes eelarvamusi teiste omasuguste suhtes, püüelda tähendusrikkama kultuuri ning täisväärtusliku elu poole (Pervin 2003, 214–219). Ajalugu kui distsipliin selle muutuse tõttu ei kannata, kuna selle varamusse kuuluvad kõik mõistuspäraselt põhjendatud minevikukogemused – sõdade kõrval ka rahupüüdlused ja diplomaatilisel teel lahendatud tüliküsimused; etnonatsionalismile lisaks soov mõista globaalseid protsesse ning võtta nende eest vastutus (peale meeste saavu-tuste langeks enam valgust ka naiste nähtama-tule, tasustamata ja tunnustamata taustatööle). Seda kõike arvestades on võimalik kirjeldada märksa rikkalikumat rollide ja tüpaažide paketti, esitada uudseid küsimusi ja mitme-kesistada probleemipüstitusi.

Võim versus respekt

Poliitilist ajalugu eelistava diskursusega kaasneb võimu ja staatuse rõhutamine inimsuhetes (Freire 1996). Muid inimlikke suhestumisviise haaratakse diskursusesse vähe ning needki on ühel või teisel viisil seotud võimu ja üleolekuga (saavutuslikkus, omamine, allutamine, võistlus, milleski esimene/parim olemine jms). Oma olemuselt on tegemist lõppematu protsessiga, sest võimuhorisont liigub koos võimutäiuse suurenemisega. Seega on olukord, kus kellegi võim, omand või paremus on saavutanud maksimumi ega saa enam (teiste arvel) suurenedagi, peaaegu võimatu. Ajalookõnes ilmneb see eelistähelepanus, mida pööratakse poliitiliste suurvõimude, religioossete, majanduslike ja sotsiaalsete monopolide tegevusele, ning oma positsioonide tugevdamiseks kasutatud vahendite heakskiidus, *resp.* hukkamõistu puudumises. Psühholoogilises plaanis on tegemist imperialistliku ja ekspansionistliku hoiakuga, mis on erinevuste suhtes rõhuv ja tagakiusav. Paradoksaalselt sisaldab see suhtumine vajadust allasurutava tunnustuse järele, nõudes oma tasalülitava võimumonopoli aktsepteerimist edasiviiva ja arengut toetava jõuna.

Siin kerkib üles küsimus, kuidas tuleks ajalooliselt autentseid võimuvahekordi ja -vahendeid käsitleda tänapäevase demokraatia positsioonidelt. Theodore Zeldini sõnul „üks demokraatia tähtsamaid lubadusi on, et kõigile saab osaks lugupidamine“ (Zeldin 2001, 195). Võimu saavutamisele ja suurendamisele suunatud tegevused ei suuda aga kõigist pingutustest hoolimata tagada inimlikku austust isegi mitte võimulolijatele, rääkimata võimuta enamusest. Seega võimaldab fookuse ärapööramine poliitiliselt võimudiskursuselt märksa vabamalt uurida viise, kuidas kujundada rahuldust pakkuvaid suhteid inimeste vahel. Jäiga ja stereotüüpse võimufassaadi taga, väljaspool harjumuspärase ajaloo valgusvihku on igal ajastul otsitud võimalusi hoolitsuse, suuremeelsuse, eneseteostuse, vastastikuse austuse ja idealismi

leidmiseks ja pakkumiseks. Tänapäeval aktuaalsed inimõiguste, naiste võrdõiguslikkuse ja keskkonnakaitse küsimused pärinevad samast psühholoogilisest vajadusest (Zeldin 2001, 197).

On ilmne, et lugupidamist ei võideta samade meetoditega, millega saavutatakse võimu. Soov mõista, otsida seoseid ja tähendusi ning luua väärtussüsteeme on Maslow' (2007, 91) järgi üks inimese kognitiivsetest põhivajadustest. Need kõik on loovad, enesekohased ja subjektiivsed funktsioonid, inimese „kasvamisväärtused“ (Ruus 2009, 139). Liidrite ja esindajate asemel läheb selleks vaja julgustajaid, nõustajaid, vahendajaid ning mitmekesiseid positiivseid eeskujusid.

Avalik versus isiklik

Traditsiooniliselt on ajaloo uurimisvaldkonnaks peetud avalikku elu, mida vastandatakse eraelule. Nii taotletakse nn suure pildi loomist, mitmesuguste arengusuundumuste ja tendentside mõistmist, maailma ajaloo konteksti haaravat lähenemist. Seetõttu kaldub nii poliit-, majandus- kui ka sotsiaalajalugu opereerima struktuuride, protsesside ja institutsioonide kui abstraktsioonidega, mille sisemiseks käivitavaks jõuks on inimlikud konfliktid ja võimuküsimus. Ometi ei saa väita, nagu krooniks neid pingutusi edu. Üldistavad väited majanduse arengu, ühiskonnaelu, riikide tõusu ja languse jms kohta on intellektuaalselt konstrueeritud pragmaatilised abstraktsioonid, mida on keeruline hoomata. Selle tulemusena jääb inimeste arusaam minevikust pigem fragmenteerituks, neil on raske mõista mineviku suundumusi, muutusi ja arengut terviklikkuses.

Siinkohal tulevad mängu sellised mõisted nagu interaktsioon, suhestumine, enesekohasus, empaatia, mõtestatus ja tähenduslikustamine. Kasvatusepsühholoogiast on teada, et interaktsioon saab toimuda vaid subjektide vahel. Subjektsust iseloomustab aktiivsus, (iseendale) eesmärkide seadmine, oma tegevuste

suunamine ja neile tähenduste andmine (Hirsjärvi, Huttunen 2005, 34–35). Indiviidi jaoks ei ole ajalooteaduslikud konstruktsioonid ega üldistused just parimad vahendid, mille pinnalt kujundada ajalooteadvust kui enesekohast ja tähenduslikku entiteeti, mõtestada inimkultuuri ja -evolutsiooni. Küll aga on igaühel (ka õpilastel ja lastel) olemas väärtuskogemus, mida on võimalik populaarses diskursuses aktiveerida ja rakendada. Väärtuskogemusest lähtuvad tunnetuslikud abstraktsioonid on seotud eelkõige inimestega, üksikisikutega. Vahest kõige värvikamalt ilmneb see ajalooliste isikute puhul, keda käsitledes saame rõhutada tunnetuse eri tasandeid: millised need isikud olid, millistena nad soovisid end teistele näidata, millistena teised neid tegelikult nägid ja, viimaks, millistena nähakse neid tänapäeval (Laidre 2002, 323). Nii on ajalooliste isikute eluseigad, tegevus, võimalused ja valikud, asetatuna laiemale ajaloolisele taustale või vastavasse konteksti, inimeste, sh kooliõpilaste jaoks suhteliselt kergesti mõistetavad. Sel juhul, iseäranis alternatiivsete vaatepunktide (naised, alaealised, erinevad ametipidajad, vähemusrahvad jms) pakkumise kaudu, kasvaks mitmesuguste eeskujude, rollimudelite ja samastumisvõimaluste hulk hüppeliselt.

Et eemaldada diskursuse keskmest konflikti idee ja murendada võimufassaadi, tuleb ületada avalikku („meeste maailma“) ja isiklikku/eraelulist („naiste maailma“) lahutav barjäär. Kujundlikult öeldes peaksime keskenduma ajalooliste indiviidide reaalsustele, mitte üksikutele suurkujudele ajalooliste reaalsuste sees. Erinevus on väike, kuid tähendusrikas. Põhiaspektiks on avaliku ja isikliku sfääri integreeritus, mis haarab inimest kui isiksust tema eneseteadvuse arengu kaudu, mitte pelgalt kui mingi rühma või seisuse esindajat. Shemilt (2000) väidab, et selle muutuse saavutamiseks tuleb ennast asetada väljapoole ikoonilisi sündmusi, tajuda indiviidina teatud ajalooliste situatsioonide põhjuslikke ja loogilisi võimalusi, ettemäära-

matust toimunu suhtes ning seada kahtluse alla selle erapoolik jutustus. Alles isikliku suhestatuse, piisava hulga eeskujude ja rollimudelite kaudu saab hoomata nii lühi- kui ka pikaajalisi muutusi ajaloos, mõistmaks, kuidas erinevates aja- ja ruumiperspektiivides võidakse ühtedele ja samadele muutustele omistada erinev tähtsus ja/või tähendus. Just isikliku, enesekohase lähenemisviisi kaudu saab turvaliselt uurida enda omast radikaalselt erinevaid eluviise ja respekterivalt mõista alternatiivseid ideid. See tähendab teadlikkust erinevatest ajaloolistest rollidest ja oskust ennast nendesse asetada, mis nõuab kujutlusvõime ja loova mõtlemise vaba rakedamist.

3. samm: kaasav diskursus

Väärtusbaasi ja metodoloogiliste aluste juurest saab edasi liikuda populariseeriva ajalookõne enda kujundamise juurde. Loomulikult ei tähenda see käsitletavate teemade (n-ö ajaloo sisu) ettekirjutamist, mis oleks totalitaarne taotlus, vaid teadlikku ja väärtuspõhist epistemoloogilist refleksiooni. Me diskuteerime iga päev ajaloonähtuste või -sündmuste üle, mille sisu on diskrimineeriv, šovinistlik, ebaõiglane jne. Mis tõeliselt loeb, on sellest kõnelemise viis: kuivõrd mõistvad, kaasavad ja empaatilised me suudame ja soovime olla, mis tähendusi me ainesele omistame ja mis küsimusi peame oluliseks esitada. Kujutlegem lugu endisaegsest ajalooraamatust, mis jutustab võidukast pealetungist linnale. Pateetilises ja ülistavas keeles kõneldakse kangelasest, kes kodumaa vabaduse nimel ümberringi surma külvates heiskab võidu märgiks katusele lipu. Kuna tegelik lipp on lahingu käigus räbalaks muutunud, asendab ta selle punase lapsekleidiga. Kogu narratiiv ja seda kandev väärtusbaas suunavad meid kaasa elama kangelasele, tundma uhkust tema saavutatud eesmärgi üle. Ometi võime langetada valiku loo nähtamatu vaikija kasuks ning küsida: aga mis sellest väikesest tüdrukust sai? See näide on küll

utreeritud ja äärmuslik, kuid ilmestab diskursiivsete paradigmatel paljusust.

Eelnevat kokku võttes pakun kaasava, diskrimineerimisest teadlikult hoiduva diskursuse jaoks välja mõned kriteeriumid. See peaks:

- a) olema humaanne ja üldmõistetav; respektierima kõiki ajalooliselt autentseid tegevusi ning sotsiaalseid, rahvuslikke, soolisi ja hariduslikke vähemusrühmi;
- b) sisaldama jagatud ja isiklikku (inimeselt inimesele) kogemust, mis võimaldab tihedat ja loovat põlvkondade sidet, mida ei kujundata üksnes minevikus kogetud kannatuste ja ebaõigluse baasilt, vaid vahendatud püüdluste, kasvamise ja arengu kaudu;
- c) võimaldama ajalooliste isikute esitamist mitmekesistes rollides ning pakkuma erinevaid samastumisvõimalusi;
- d) võimaldama edukalt lõimida avaliku ja erasfääri ajalugu (sh igapäeva elu, koduseid tegevusi, peresiseseid rolle);
- d) lõimuma olemuslikult paljude eluvaldkondadega (kooli kontekstis õppeainetega) ning sobituma ühiskonnas tunnustatud demokraatlike väärtustega.

Esmapilgul võivad toodud kriteeriumid tunduda sooperspektiivi seisukohalt küllaltki üldsõnalisel, kuid mõeldes ajaloodiskursuse kolmekordsele tasakaalustamatusele (peale soo ka ühiskondliku klassi ja rahvuse põhjal), peaks olema ilmne, et katsed õgvendada neist kallutatud telgedest ainult üht või kaht on nurjumisele määratud. Claire (1996) sedastab, et ajaloolises kontekstis „kehtivad iga inimese kohta kolm järgmist kategooriat: igäüks on kas mees või naine, kuulub kas privilegeeritud või töötavasse klassi ning esindab kas põhirahvust või etnilist vähemust“ (lk 10). Juba ainuüksi sellelt minimaalselt pinnalt leidub piisavalt põhjusi eelistada kaasavat ainekava, mis ei käsitle sotsiaalset sugu, rahvust ega sotsiaalset kuuluvust üksteisest eraldatuna. Eeskätt vastab see kõige paremini tegelikkusele, teiseks aga hoiab ära kunstlike hierarhiate loomise ja ühenduslülide

unarusse jätmise. Seega peab muutus mõtlemises haarama diskursuse kallutatust kogu selle spektris; vastasel juhul õigupoolest ei saakski paradigma nihke mõistet kasutada.

Kindlasti eeldavad need printsiibid metoodiliselt keerukat käsitlust, mis aga samas haakub ajaloo kvaliteetanalüüsile iseloomulike tunnustega. Lee jt (2001) eristavad seletamise tüüpe või etappe, mida mööda analüütilises süvenemises liikuda:

- a) isiklike soovide ja vajaduste seletamine;
- b) rolli või stereotüübi seletamine;
- c) situatsiooni loogika seletamine (kasutades igapäevakeele väljendeid, mis võivad olla anakronistlikud);
- d) (vaadeldava ajajärgu) mõtlemisviisi seletamine;
- e) laiema ideede konteksti seletamine.

Tegemist on kasuliku juhtlõngaga, mis võimaldab muuta ajaloo mõistetavaks, kuid see peab olema selgesti kavandatud. Olukorda samm-sammult analüüsides võib suhteliselt hõlpsalt mõista keerukat intellektuaalset, emotsionaalset, sotsiaalset, poliitilist, institutsionaalset ja filosoofilist konteksti, mille raames inimesed varem tegutsesid. Ilma sellise komplitseeritud mõistmiseta varitseb oht, et põhjuslikkuse seletustes ei ulatu empaatia sügavamale kui üksnes „Mida mina oleksin sellises olukorras teinud?“ tasandile (Woodcock 2011, 132).

Lisaks võib eespool toodud kriteeriume testida ajalooteaduse enda tööriistadega, täpsemalt multiperspektiivsuse vaatepunktist. Eesti ajaloo erialaleksikasse jõudis see mõiste laiemalt eelmise kümnendi keskpaigas, suuresti tänu Robert Stradlingi krestomaatilise käsiraamatu „Multiperspektiivsus ajaloo õpetamisel. Teejuht õpetajale“ (2005) ilmumisele eesti keeles. Mõtteviisi muutuse tingis Põhjamaades juba märksa varem alguse saanud rahulolematu ajaloodiskursuse varasema traditsioonilise perspektiiviga, mis vähemusi välistades tegeles peajasjalikult poliitilise ja rahvusliku ajalooga ning keskendus pelgalt sündmuste ja isikute

kohta käivate valmisteadmiste edastamisele. Potentsiaalselt kätkeb multiperspektiivsus endas arvestatavat võimalust arutleda ajaloo kui teaduse ja õppeaine lähtekohtade ning eesmärkide üle, et neid senisest viljakamalt ümber mõtestada, vajaduse korral koguni ideoloogilisi muudatusi tehes. Järgnevalt võtan lühidalt kokku multiperspektiivsus kontseptsioonis sõnastatud eesmärgid ning võrdlen neid soouurimuse traditsioonis esile toodud asjasepuutuvate taotlustega (vt tabel).

Esimest rida võib nimetada mõtteviisi tasandiks. Nii multiperspektiivsus kui ka soouurimus taotlevad eelkõige paradigmaatilist nihet mõtteviisis, kus valmisvastuste aktsepteerimise asemel väärtustatakse vastuste poole liikumist, st mõistmist ja mõtestamist kui protsessi, mitte valmisteadmise kui lõpptulemuse aktsepteerimist. Soouurimuses toonitatakse problematiseerimise nõuet ehk vajadust probleemina ära tunda realiteete, mille olemasolu on traditsiooniline ajalookäsitlus pigem järjekindlalt eiranud (ingl *gender blindness*). Sellise mõtteviisi puhul muutub subjekti ja objekti mõiste: varem objektistatud rühmad subjektistuvad ning varasemate subjektide domineerimine väheneb, vahekorrad muutuvad keerukamaks ja mittelinearseks. Iseäranis on soouurimuse traditsioonis rõhutatud, et ühe osalise suhtumise ja hoiakute muutmise tingib ka teiste asjasepuutuvate osaliste vastava reaktsiooni.

Teine kaasatuse tasand avaldub keskmisel real. Multiperspektiivsus ja soouurimuse taotlused on siin vägagi sarnased: kaasata traditsioonilise ajalookäsitluse uusi rühmi, keda tavapäraselt on peetud kõrvalisteks, allajääjateks, kohatuteks, ebarentaablikeks. Tegemist on jõulise püüdega laiendada vaatevälja, kus peavoolu poliitilisele ja militaarajaloole lisaks tuleb senisest enam kaasata n-ö pehmeid kategooriaid ning peale avaliku ruumi hõlmata ajalugu ka privaatsfääris.

Kolmas rida keskendub terviklikkusele ja väärtustele. Mõõndakse, et konkreetne eriala või valdkond on inimelu kui terviku teenistuses. Nii multiperspektiivsus kui ka soouurimus näevad enese ülesandena praktilise probleemi lahendamise pakkumist ning ideelist, ideoloogilist, sotsiaalset ja hariduslikku toetust, mis aitab kaasa subjekti kui ajaloo osaleja ja ajalooliste konstruktsioonide kasutaja arengule.

See põgus katse näitab, et korrelatsiooni loomine ajaloo teaduse multiperspektiivse suuna ning soouurimuse kui väljapoole ajaloo eriala traditsioonilist haaret jääva valdkonna vahele on täiesti võimalik. Kokkupuutepunktid on arvestatavad just eesmärkide ja põhiväärtuste tasandil. Analüüsi süvendades on suur tõenäosus leida veelgi enam haakuvaid aspekte.

Tabel. Multiperspektiivsus ja soouurimuse taotlused

Multiperspektiivsus (Stradling 2005)	Soouurimus (Aavik 2009)
1. Ajalooliselt mõelda: analüüsida, tõlgendada ja sünteesida ajaloolisi andmeid	1. Tuvastada ja mõista diskrimineerimise vorme ja põhjusi
2. Kaasata rahvuslikku (ametlikku) ajalukku ka varem tõrjutud või ignoreeritud rühmi ja sotsiaalseid kategooriaid	2. Kajastada soo, tegevusala, vanuse, rahvuse, usutunnistuse vms alusel marginaalseks peetud rühmi ning väärtustada avalikkuse kõrval ka erasfääri
3. Paremini eluks ette valmistada etniliselt, keeleliselt ja usuliselt kirevas ühiskonnas	3. Esitada erinevaid ajaloolisi sooga seotud rolle, laiendades seeläbi mõistmisvõimet ja valikuvõimalusi

Järeldused, kokkuvõte

Populaarse ajaloodiskursuse väärtuste ja metodoloogia radadel liikudes seisab uurija silmitsi küll tuttava maastikuga, kuid see näib ootavat avastamist ja korrastamist varasemast erineval viisil. Uudses olukorras, iseäranis aga uudsete taotlustega ja uut laadi küsimusi esitades ei saa alati toetuda traditsioonilistele vastustele ja äraproovitud lähenemisviisidele. Tarvis läheb süvendatud analüüsi ja kaalutletud otsust selle kohta, mida tuleks eelnevast kogemusest hüljata ja mida uutele aladele kaasa võtta.

Metodoloogilisest vaatenurgast ilmneb, et küsitavusi ja ebajärjekindlust leidub ka palju kordi läbiproovitud lähenemisviisides. Poliitilisel tasandil kohtab seda näiteks ajalookirjutuse ja kodanikuks olemise eesmärkide segajamisel, ühiskonna ja avaliku arvamuse tasandil aga retoorilises klammerdumises rahvuslikesse ideaalidesse, millele ei pruugi leiduda tõeseid ajaloolisi vasteid. Ajalugu kui akadeemiline teadus aga võib populaarse ajaloodiskursuse korral rõhutada hoopiski sekundaarseid pädevusi, nagu allikakriitika ja infotöötlusoskused, jättes samal ajal vajaliku tähelepanuta väärtuste dimensiooni kui ühe kõige olulisema ühiskondliku ja individuaalse muutuja.

Need kõik on ühtaegu nii ohud kui ka võimalused. Küllap peaks diskussiooniosalisi rahuldav ajalookäsitlus arendama muu hulgas üldist analüüsi- ja tõlgendusoskust, kujundama mõtteviisi ja väärtushinnanguid, kuid seda ei saa teha ilma uusi rühmi ja kategooriaid kaasamata ning võrdväärse esindatuse ja kohtlemise põhimõtet eirates. Püüd määratleda mistahes ajaloodiskursuse metodoloogilisi printsiipe nõuab põhimõtetelisi väärtusotsustusi. Siinses kirjutises pakun neid metodoloogilisi kandetalasid konstrueerides lähtekohaks eespool kirjeldatud väärtused, mis sätestavad austava suhtumise inimesse kui ajaloo subjekti nii minevikus (ajaloo aineses) kui ka tänapäeval (sihtrühmad) kogu oma arengu dünaamikas. Selliselt iseäranis humanistlikult

positsioonilt on võimalik vastu seista diskursusele, mis on keskendunud konfliktile, võimule ja avaliku elu saavutustele, otsustades enama informatsiooni (mõistmise), lugupidamise (kaasamise) ja isikliku elu tegevuste kasuks.

Traditsioonilisema mõttelaadi esindajad ei peaks tundma end seeläbi ohustatuna. Selge arusaam oma väärtusplatvormist ei nõua loobumist harjumuspärasest kronoloogilisest printsiibist ega tsivilisatsioonipõhisest jaotusest. Kirjeldatud väärtused saab edukalt toimima panna kronoloogilise raamistiku sees, kusjuures poliitilise ajaloo osakaalu ei pea püüdma vähendada uute (nn pehmete) teemade lisamisega, vaid see redutseerub ja integreerub humanistlikus väärtuskontseptsioonis tervikuna. Oluline on lähte hoiak, et riiklikud süsteemid ja võim püsivad inimeste igapäevastel tegevustel. Kuna impeeriumid ja poliitilised süsteemid tekivad ja lagunevad, pole need väärtuse mõttes primaarsed, seevastu inimene ja tema töö jäävad, hoolimata purustustest ja tagasilöökidest.

Traditsiooniline militaarajalugu vabaneb eelkirjeldatud viisil heroilisest ja paatoslikust värvingust. Humanistlikust vaatepunktist paistab sõda erandliku olukorrana, hälbimisena normaalsest elukorraldusest, mis on ebaõnnestunud suhtlemise (kaubanduse, diplomaatia jms) tagajärg. Õigupoolest omandab militaarajalugu humanistlikus kontekstis senisest palju avarama ja mitmekesisema koha ning tähenduse: tehniliste leiutiste platsdarm, majanduslik mõjutegur, kaubateede ümberkujundaja, keelte ja ideede levitaja jms.

Minu arvates oleksid nimetatud väljavaated väärt lähemat kaalumist. Meil tuleb arvestada muutuva maailma nõuetega, toetada kohanemisvõimet ning pakkuda lahenduskäike praktilistele probleemidele. Demokraatia tingimustes ei saa ühendavat maailmapilti luua administratiivsete meetmetega, vaid üksnes väärtustel põhineva sidususe kaudu, mis kasvab välja kultuurilis-märgilisest kommunikatsioonist ning mille väline eeldus on kodanikuühiskonna areng.

Kirjandus

- Aavik, Kadri (2009). Soovitud soolise tasakaalu suurendamiseks ajalooõpikutes ja -õppes. Tallinn: Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus. http://www.enut.ee/lisa/soovitud_sootundlikuks_ajalooõppeks.pdf (04.01.2018).
- Aavik, Kadri (2010). „Aga mida naised sel ajal tegid?“ Kolme 2008/2009 õppeaastal Eesti keskkoolidele mõeldud ajalooõpiku analüüs sooperspektiivist. Tallinn: Eesti Naisuurimus- ja Teabekeskus.
- Ashby, Rosalin; Lee, Peter (1987). Children's concepts of empathy and understanding in history. – The history curriculum for teachers. Ed. Christopher Portal. Lewes: Falmer Press, 62–88.
- Barton, Keith C. (1996). Narrative simplifications in elementary students' historical thinking. – Advances in research on teaching. Vol. 6: Teaching and learning history. Ed. Jere Brophy. Greenwich: JAI Press.
- Chalmers, A. F. (2001). *Wegeder Wissenschaft: Einführung in die Wissenschaftstheorie*. Berlin, New York: Springer.
- Claire, Hilary (1996). Reclaiming our past: Equality and diversity in the primary history curriculum. Stoke: Trentham.
- Creswell, John (1998). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Creswell, John (2003). *Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Davies, Natali Zemon (2009). Üleminekuperiood „naisajaloo“: Euroopa juhtum. – *Ariadne Lõng*, 1/2, 102–119.
- Freire, Paulo (1996). *Pedagogy of the oppressed*. London: Penguin Books.
- Gadamer, Hans-Georg (1990). *Wahrheit und Methode: Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. 6. Auflage, *Gesammelte Werke* 1. Tübingen: Mohr.
- Hirsjärvi, Sirkka; Huttunen, Jouko (2005). *Sissejuhatus kasvatusteadusse*. Tallinn: Medicina.
- Howell, Kerry E. (2013). *An introduction to the philosophy of methodology*. London: Sage Publications.
- Kaljundi, Linda; Plath, Ulrike (2017). Eesti ajalookirjutus põimitud perspektiivist. – *Tuna*, 1, 2–6.
- Kelly, Joan (2002). Kas naistel oli renessanss? – *Ariadne Lõng*, 1/2, 104–123.
- Laidre, Margus (2002). Peeter ja Karl: kaks kanget ajaloopeeglis. – *Akadeemia*, 2, 298–325.
- Lee, Peter; Dickinson, Alaric; Ashby, Rosalyn (2001). Children's ideas about historical explanation. – *Raising standards in history education* (Vol. 3). Eds. Alaric Dickinson et al. London: The Woburn Press, 97–115.
- Maslow, Abraham H. (2007). *Motivatsioon ja isiksus*. Tallinn: Mantra Kirjastus.
- Mikk, Jaan (toim) (2002). Soorollid õppekirjanduses. Väljaanne nr 12. Tartu: Tartu Ülikooli Pedagoogika osakond.
- Opp, Karl-Dieter (2005). *Methodologieder Sozialwissenschaften: Einführung in Problemlöser Theorienbildung und praktischen Anwendung*. Wesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Pervin, Lawrence A. (2003). *The science of personality* (2nd ed.). New York: Oxford University Press.
- Piaget, Jean (2007). Ajamõiste kujunemine lapsel. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Piir, Milvi Martina (2010). Sooperspektiiv ajalooõpikutes: metodoloogilisi tähelepanekuid. – *Ariadne Lõng*, 1/2, 142–149.
- Piir, Milvi Martina (2017). Ajalookasvatus: subjektiivne ajataju, väärtused, metodoloogia. Doktoritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Ruus, Viive-Riina (2009). Õppekava on ühislooming ja -vastutus. – *Väärtused ja väärtuskasvatus*. Valikud ja võimalused 21. sajandi Eesti ja Soome koolis. Koost. Margit Sutrop jt. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 121–158.
- Shemilt, Denis (2000). The Caliph's coin: The currency of narrative frameworks in history teaching. – *Knowing, teaching, and learning history: National and international perspectives*. Eds. Peter Stern et al. New York: New York University Press, 83–101.
- Silverman, D. (2011). *Qualitative research: Issues of theory, method and practice*. London: Sage Publications.
- Stradling, Robert (2005). *Multiperspektiivsus ajaloo õpetamisel*. Tallinn: Koolibri.
- Zeldin, Theodore (2001). *Inimsuhete ajalugu*. Tallinn: Varrak.
- Undusk, Jaan (1997). Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu: Merkel – Jakobson – Hurt. – *Keel ja Kirjandus*, 11/12, 721–734, 797–811.
- Woodcock, James (2011). *Causal explanation. – Debates in history teaching*. Ed. Ian Davies. London, New York: Routledge.